

Väitösikkuna

Yrjö Sepänmaa

Viena Suomessa – ”Vieraan Elämä Täällä”

Katja Hyry:

Meistä jäi taas jälki. Miten Vianan pakolaiset etsivät paikkaansa, kertoivat kokemastaan ja tulivat kuulluiksi 1900-luvun Suomessa, Acta Universitatis Lapponiensis 199. Lapin yliopistokustannus, Rovaniemi, 2011. (264 s.)

Katja Hyryn Lapin yliopiston Taiteiden tiedekunnassa puolustaman väitöskirjan avainkäsite, jo otosikossakin esiintyvä, on *jälki*. Jälki voi olla perustaltaan aineellinen (kuten muistomerkki, pienoismalli tai maalaus) tai aineeton (kuten laulu, omalelmäkerrallinen kirjoitus tai suullinen kertomus).

Viime aikoina on puhuttu jäljestä tai jalanjäljestä lähinnä ekologisissa yhteyksissä: hiili- ja vesijalanjäljestä, mutta myös akustisesta ja digitaalisesta, samoin kuin inhimillisestä, kulttuurisesta ja esteettisestä jalanjäljestä. Ekologinen painotus on hallitsevana kokoomateoksessa *Kaikesta jää jälki – puheenvuoroja ympäristöä säästävistä valinnoista*; esteettisestä jalanjäljestä kirjoittaa siinä ja muullakin (esimerkiksi *Luonnon Tutkijassa*) Ossi Naukarinen (2008; 2009). Jälki voi olla positiivinen tai negatiivinen, syvä tai kevyt, kestävä tai hetkellinen; ihminen – yksilö tai ryhmä – haluaa jättää elämästään jäljen ja muiston.

Ajankohtainen jälki-keskustelu sopii Hyryn kysymyksenasettelun avaukseksi. Jäljistä hänkin puhuu, siitä, millaisen jäljen Vianan Karjalan pakolaiset jättivät ja missä tarkoituksessa, kuinka heidän kulttuuriset jälkensä – sellaiset kuin muistomerkit ja kertomuksiksi kiteytyneet muistot – tulisi ymmärtää ja miten ne vaikuttavat. Sivummalle jää tässä kysymyksenasettelussa ensimmäisen asteen jälki arkisena työnä ja toimintana ja siihen kohdistuva varsinainen yhteiskuntatieteellinen tarkastelu vienankarjalaisten työpanoksesta Suomessa, sijoittumisesta suomalaisen yhteiskuntaan ja siinä näkymisestä ja siihen vaikuttamisesta sekä pakolaiskysymyksen käsittelystä ajan mediassa. Tutkimus suuntautuu kulttuurisiin merkkeihin ja huomionosoituksiin, ”jälkien jälkiin”,

joita ovat tunnustuksia tehdyille elämäntyölle ja kulttuurille. Sellainen voidaan tehdä itse tai ottaa vastaan muiden tekemänä tai tilata muilta.

Idea *jälki*-metaforan käyttöön – ja tutkimuksen pääniimeen – on löytynyt aineistosta itsestään. Karjalan Sivistysseuran Kemin alaostaston toimintakertomuksesta vuodelta 2008 on peräisin juhlan ja arjen yhdistävä sitaatti, jonka Hyry nostaa tutkimuksensa motoksi:

Meistä jäi taas jälki. Jätimme läbihistoriaamme taas jäljen, sillä olimme näkyvästi pystyttämässä Keminmaan seurakunnan hautausmaalle muistoristiä vienalaisten ortodoksien haudoille... Vanhaa jälkeä taas uudistimme, kun järjestimme huhtikuun 16. päivänä piirakantekokoulutuspäivän.

Tiede-, taide- ja historiateot

Katja Hyry tarkastelee Vianan pakolaisten jättämiä – mutta myös ulkopuolisten heistä tekemiä – kolmenlaisia jälkiä: tieteellisiä, joita hän nimittää *tiedeteoiksi*, historiallisia, joita hän nimittää *historiateoiksi*, ja taiteellisia, joita hän nimittää *taideteoiksi*. Näistä kiinnitän huomioni erityisesti taideteokoihin, mutta laajuutta on siinäkin: muistomerkkeitä maalauksiin ja näytelmään, pienois- ja virtuaalimalleihin ja kulttuurin tuotteita esittelevään kiertonäyttelyyn, ja vielä runoihin, kertomuksiin ja suulliseen kerrontaan. Aineistossa on niin ammattitaiteilijoiden töitä kuin niin sanottua ITE-taidettakin, toista taidetta tai nykykansantaidetta – mitä nimitystä tuosta villistä ilmiökentästä ja sen osa-alueista halutaankin käyttää. Osa aineistosta ei

ole eikä pyrikään olemaan sananmukaista taidetta, jos kohta sitä voi luonnehtia taiteistetuksi: taiteen ja yleisemmin esteettisen ominaisuudet ja keinot ulottuvat lajin reunamille ja ulkopuolellekin.

Tekoja ja teoksia on julkisia, puolijulkisia ja yksityisiä. Nämä ovat muistamisen ja muistuttamisen välineitä, mutta myös muuta: luovan ajattelun ja taidon tuotteita, parhaimmillaan yhteisöä koossa pitäviä kiinnikkeitä. Tekoon viittaavat termit ovat ymmärrettäviä, mutta lopputuloksista, valmiista objekteista puhuttaessa keinotekoisien tuntuista. Etenkin taideteko, ainakin silloin kun viitataan teon lopputulokseen, taideteokseen (valmiiseen muistomerkkiin tms.), kuulostaa haetulta. Ymmärrän kyllä perustelun, sen, että Hyry haluaa painottaa koko synty-, valmistumis- ja vastaanottoprosessia sekä teoksen myöhempää käyttöä esimerkiksi kokoon-tumisaikana. Tämän ei silti olisi tarvinnut estää prosessissa syntyneistä teoksistakaan puhumista.

Painopiste on historiatekojen puolella, ja taideteot tuntuvat olevan tutkimuksessa lähinnä historian kuvituksen, eivät sen tulkinnan tai uudelleenarvioinnin välineinä. Tätä korostaa niiden käsittelyn hakuteosmainen kaavamaisuus; perustiedot tekijästä, valmistusajasta, paljastustilaisuudesta ynnä muusta annetaan, mutta taideteolliseen tulkintaan ja arvokysymyksiin ei juuri edetä. Työn loppupuolella käsitellyt kertomukset eivät, painettuja lukuun ottamatta, ole taidetekoina yhtä selvärajaisia ja kiinteitä kuin muistomerkit. Varsinkin taideteosten, mutta myös tapahtumien ja henkilöiden valokuvat ovat tarpeellisia havainnollistajia, ja kuvitus tukee luontevasti päätelmiä.

Mainituista julkisista tai puolijulkisista taideteoista 16 on numeroitu ja nostettu esiin tarkempaan esittelyyn ja analyysiin. Sellainen jää kuitenkin kovin suppeaksi, parhaimmillaankin muutamaan sivuun. Kun Hyry puhuu nimenomaan *teoista*, odottaisin ainakin jonkin muistomerkin tai muun kohteen osalta *koko* prosessin seuraamista ideasta toteutukseen ja vielä valmiin teoksen vaiheisiin: hankkeen idea ja muotoutuminen, taiteilijan valinta, teoksen toteutuspaikka, ammattilaisten ja maallikoiden tulkinta ja vastaanotto, teoksen arvostus, teos kokoon-tumisten, tapahtumien ja muistamisen paikkana. Näissä on kyse yhteisöllisestä, virallisesta muistamisesta. Muistomerkki itsessään on jälki, mutta ennen kaikkea se on julkinen tunnustus muualla näkyvälle jäljelle, kuten yhteisön ja yhteiskunnan hyväksi tehdylle työlle ja yksilön saavutuksille. Huomiota kiinnittää julkisen muistamisen myöhäisyys: esimerkit ovat lähinnä 1990-luvulta. Kiinnostava olisi ollut myös vastajäljen tarkempi käsittely: miten pakolaiset otettiin vastaan, millaisia vastajälkiä vastaanotta-

vassa yhteisössä syntyi ja tuotettiin. Ristiriitoja paljastaa listatuista taideteoista vain yksi, Anneli Pukeman näytelmä *Sahankarilaiset* (ensi-ilta 12.2.1977).

Toistuva teoksen tehtävän kuvaus sanoin ”muistaa ja muistuttaa” – satunnaisesti lisäksi ”pyhittää”, ”havainnollistaa”, ”kunnioittaa” ja ”koota ja kertoa historiaa” – on melkein pä kaikkiin sopiva ja tämänluonteista julkisista muistomerkeistä puheen ollen itsestäänselvyys. Selvää ei aina ole, millä keinoin ja kuinka tehokkaasti mikäkin teos todella toimii tarkoitustensa toteuttamiseksi – ja tuleeko se tehneeksi samalla myös muuta. Teoksistahan on varmasti ollut omankin piiriin ylittävää keskustelua, ja niillä on epäilyksettä merkitys ja sanoma myös ulkopuoliselle – tällainen sillanrakennustyö olisi ollut syytä huomioida. Kaipaan myös taiteen ammattilaisten kriittisiä näkemyksiä julkisista muistomerkeistä ja tutkijan omia, yhden tai kahden sanan tiivistystä laajempia, käytyä julkista keskustelua esitteleviä ja sille rakentuvia tulkintoja ja arvioita taiteellisesta laadusta. Haastatteluissakin olisi voinut kysyä mielipiteitä ja näkemyksiä muistamisen tavoista ja muistomerkeistä. Patsaista ja muistomerkeistähän kiistellään herkästi, erityisesti abstrakteista teoksista. Samoin poliittisesti sensitiiviset aiheet ja teokset (kuten Tallinnan *Pronssisoturi* ja Kristina Normanin siihen pohjautuva, Venetsiassa Viroa 2009 edustanut ja sittemmin Kiasman kokoelmiinsa hankkima installaatio *After-War*) herättävät varsinaisia taide-teoreettisia näkemyksiä laajempia erimielisyyksiä. (Patsaskiistoja on käsitellyt mm. Jarmo Malkavaara (1989) väitöskirjassaan *”Kauneus” ja ”Mabti”*, jonka Hyry mainitsee.)

Minna Haverin tutkimukset ja hänen väitöskirjassaan *Nykykansantaide* (Haveri 2010) käyttämänsä lähdeaineisto, erityisesti Colin Rhodes, ovat lähtökohtana taidemaailman ulkopuolisten tekijöiden töiden käsittelyssä. Taidepohdiskeluissa näkyy kuitenkin Hyryn ilmeisen vähäinen kosketus varsinaiseen taiteentutkimuksen teoriaan ja käytäntöön. Lähdeluettelo kaikkineen on mittava, mutta esteettis-taiteelliseen puoleen liittyvää kirjallisuutta siinä on niukasti. Kertomiseen ja kertomusperinteeseen liittyvä folkloristinen tutkimuskirjallisuus on sitä vastoin esillä laajasti ja asiantuntevasti.

Kirjalliset ja suulliset kertomukset

Muistomerkit saattavat olla maisemallisia maa-merkkejä ja sellaisina todella näkyviä ja yhteisöllisesti merkittäviä, kuten tässä yhteydessä käsitellyt laajempiin piireihin yhdistävät kaksi sotalapsi-muistomerkkiä, Kemistin Sanna Koiviston (1996) *Pieni ikuisuus* ja Ruotsin puolelta Haaparannasta

Anna Jäämeri-Ruusuvuoren (2005) *Ero*. Sellaiset ovat myös seremoniaalisia kokoontumispaikkoja juhla- ja merkkipäivinä; muistomerkeillä vietettäviä tilaisuuksia puheineen, musiikkiesityksineen ja seppeleenlaskuineen voisi niitäkin käsitellä taiteen kontekstissa eräänlaisina jatkuvina näytelminä tai performansseina.

Toisella lailla, yksityisemmällä tasolla, toimii Hyryn käsittelemä muistitieto ja kerronta. Aineistona on suullisen kerronnan ohella lähinnä käsikirjoituksina tai vain lähipiirissä omakustanteina leviäviä elämäkertoja ja muistelmia. Nämä kuuluvat yhtä paljon historiategokojen puolelle, mutta samalla niissä ilmenee tietenkin kirjallisiesteettisiä pyrkimyksiä ja ansioita, jolloin ne taiteellistuneina saavat taideteon luonnetta. Kahdesta keskeisestä haastattelusta perinteenkannattajasta tai -kantajasta toisella, Olga Salmella, on kyllä yksi oma kokoomateos, kirjoituksia kymmenkunnassa antologiassa ja näitä laajemman lukijakunnan tavoittavassa petroskoilaisessa *Carelia*-kirjallisuus- ja kulttuurilehdessä (aikaisemmalta nimeltään *Punalippu*). Kustantajan asettaman julkaisukynnyksen ylittänyt on läpäissyt ulkopuolisen esteettiset ja muut vaatimukset; omakustanteissa päätöksenteko on tekijällä itsellään.

Suullisen perinteen taitaja, kuten toinen keskeinen informantti, Marina Takalon tytär Stephanie Kemova, saattaa itsekin arvioida repertoariaan ja suorituksiaan – ja sitä tekevät joka tapauksessa kuulijat, jotka vaikuttavat myös ”ohjelmiston” valikoitumiseen. Hyvä toteutus vaikuttaa ja tulee kuulluksi, ja siksi arvokysymykset – joita Hyry kulttuurintutkijana sanoo välttävänsä – olisivat olleet merkityksellisiä. Ajateltakoon vain sitä kansansuosiota, jonka aluksi torjuntaa herättäneet Washingtonin Vietnamin veteraanien muistomerkki (Maya Lin: *Vietnam Veterans Memorial – The Wall*) ja Berliinin Euroopassa murhattujen juutalaisten muistomerkki (Peter Eisenman: *Das Holocaust-Denkmal – Mahnmal für die ermordeten Juden Europas*) sekä *Topographie des Terrors* ovat juuri sanomaa ja sisältöä tukevan taiteellisestiesteettisen omaperäisyytensä ansiosta saaneet.

Yllättävästi Hyry sivuuttaa lähes kokonaan korkeakirjalliset Viena käsittelevät taideteot Suomesta ja rajantakaisesta Karjalasta. Vienan kapinaa tai kansannousua edeltävää ja Venäjän vallankumouksen jälkeistä tilannetta romaaneissaan, intomiehisissä pamfleteissaan ja demagogisissa juhlapuheissaan käsitellyt kainuulainen Ilmari Kiantokin saa vain muutaman rivin. Matka- ja tietokirjallisuudesta on lyhyesti esillä ulkocarjalainen, syntyjään virtolainen maisemien ja kansanelämän kuvaaja I.K. Inha; myös Onttoni Miihkali mainitaan – viitteissä. Samoin kuin muistomerkkin veistäjän tai muun toteut-

tajan ei itsensä ole tarvinnut olla karjalainen, ei karjalaisuutta käsittelevän kirjailijankaan ole tarvinnut. Alaotsikko tuntuu sulkevan ulkopuoliset pois, mutta kuulluksi tuleminen voi käsittää myös niin, että ulkopuolinen työstää – yhteisötaiteilijan tavoin – aineistoa edelleen ja toimii niin edusmiehenä ja välittäjänä, kasvojen antajana. Tällainen merkitys on erityisesti Juha Pentikäisellä ja hänen Marina Takalo-monografiallaan *Marina Takalon uskonto* (Pentikäinen 1971) ja siitä lähteneellä tutkimuslinjalla.

Tutkijan ja kansanihmisen kertomus

Kuten olen esittänyt, pidän työn avainkäsitteenä *jälkeä*, joka ilmenee *tiede-*, *historia-* tai *taideteok-*na. Näin ymmärrän myös Hyryn itsensä tarkoittaneen. Avainkäsitteitään Hyry ei kuitenkaan ole riittävässä määrin problematisoinut eikä tarpeeksi keskittänyt työtään niiden mukaan. Tämä teemaattinen kolmijako ei myöskään riittävän selvästi hahmotu sisällysluettelosta. Tutkimus luisuu pitkiksi jaksoiksi yleiseen kuvaukseen pakolaisten elämänoloista ja historiasta, jolloin se ei sisällä väitöskirjalta odotettavaa omaa näkemystä ja sen puolesta argumentoimista. Vienan-Karjalankin historia ja pakolaisten vaiheet on yleisellä tasolla jo selvitetty ja tiedossa. Tämä näkyy siitäkkin, että Hyry voi rakentaa katsauksensa tutkimuslähteiden referoinnin varaan, johon sitten kahden päähaastateltavan muistikuvat lomittuvat. Ymmärrän näillä yleiskuvausjaksoilla olevan tarkoitus taustoittaa ja kehystää tarkempaan analyysiin otettavia haastattelukertomuksia. Haastatteluista esiin tuleva yksityinen kokemus ja ruohonjuuritason tapahtumien tulkinta olisi pitänyt voida yhdistää suurten linjojen historiankirjoitukseen; nyt yksityinen taso jää välihuomautuksiksi. Ehkä Paavo Rintalan tapa integroida yksityinen ja yleinen dokumenttiromaanissaan on ollut kaukaisena sanataiteesta saatuna mallina?

Uutta kylläkin tuo yleiseen historiaan lomittuva ja tätä seuraava haastateltavien tuntemusten ja tulkintojen, eletyn ja koetun elämän tarkastelu heidän kertomansa pohjalta. Kokemuksista muotoutuneet ja niitä hahmottavat kertomukset ovat noita historia- ja taideteokja, joilla on arvonsa myös retorisisina ja taidollisina suorituksina metaforineen, vertauksineen ja erilaisine etäännytyksineen ja naamiointineen.

Hyry ottaa tarkempaan tarkasteluun, vertailupareiksi, suullisen kulttuurin edustajana Stephanie Kemovan ja kirjoitetun kulttuurin puolelle siirtyneen Olga Salmen. Elämää taiteistetaan tietoisesti: kumpikin hahmottaa kokemaansa taiteellisestiesteettisin

keinoin ja päämäärin, jolloin tavoitteena saattaa olla pikemmin hyvä kertomus kuin uskollinen kuvaus tai dokumentti elämästä. Salmella on ollut tukeaan Kemin kirjoittajapiiri; Stephanie Kemovalle on epäilemättä asettanut haasteita äidin, Marina Takalon maine ja näkyvä esimerkki siitä, että hyvä esiintyjä, kertoja tai muu taitaja, tulee parhaiten kuulluksi.

Sivullisesta osalliseksi

Kiinnostava erityispiirre on vielä tutkijan ja hänen lähipiirinsä henkilöhistoria, jonka Hyry itse ottaa pohdittavakseen tutkijaksi päätymisensä selittäjänä ja aiheenvalintaansa ja tutkimusasetelmaansa vaikuttaneena tekijänä. Yksi on oma irrallisuuden kokemus suomalaisen tutkijavierasperheen lapsena Amerikassa. Katja Hyry, uskontotieteen professori Juha Pentikäisen tytär, on tahtomattaankin Takalo-tutkija toisessa polvessa, ensisijaisena informanttina Stephanie Kemova, alan tutkijapiireille ja siitä laajemmallekin yleisölle tutuksi tulleen Marina Takalon tytär. Äidin ja tyttären eroavat kertomukset ja tulkinnat elämästään pakottavat arvioimaan kriittisesti historiategojen luonnetta ja totuusarvoa, johtaan myös tutkijat, nyt Juha Pentikäisen, aikaisempien tulkintojensa tarkistamiseen. Suhteen laatuun jää tämänkin jälkeen julkilausumattomia jännitteitä ja salaperäisyyttä. Petroskoissa kymmenien vuosien eron jälkeen vuonna 1965 tapaamaansa tyttärtä Marina-äiti luonnehtii elämäkerrallisessa runossaan kuihtuneeksi kukaksi ja vanhaksi. Stephanie-tytär puolestaan lausuu tai pikemmin tokaisee Kemissä 1991 paljastetusta äitiään esittävistä reliefistä: ”Mitäpä ajattelen. Jos hän on ansainnut, annapa siinä istua. Näen että äiti on.”

Juha Pentikäisen yhden kansanihmisen uskomus- ja ajatusmaailmaan keskittynyt Takalo-tutkimus merkitsi aikanaan tutkimushistoriallista avausta ja käännettä; tämä on tullut uuteen keskusteluun nimeä myöten uusitun painoksen myötä (*Marina Takalo. Runolaulaja ja näkijä*. Pentikäinen 2010). Luku- ja kirjoitustaidottoman Marinan tehtävänanto tutkijalleen oli kirjoittaa hänen elämäkertansa, se, millaista oli ”Vieraan Elämä Täällä”. Nyt Katja Hyry käsittelee isänsä tutkijan-jälkeä ja miettii omaansa; tutkittavan äiti-tytär-parin rinnalla kulkee isä-tytär-tutkijapari. Historia- ja taideon rinnalle nousee omasta ja lähipiirin esimerkistä kolmas, tiedeteko. Hyryn loppuluku on koskettava tutkijan yksinpuhelu, mutta sellaisena myös huomionarvoinen metakriittinen pohdiskelu tutkijan etiikasta ja sivullisuuden vaihtumisesta osallisuuteen. Kohdehenkilöt eivät enää ole vain informantteja vaan läheisiä ihmisiä, jotka vaikuttavat myös tutkijansa elämään.

Lopuksi

Katja Hyryn väitöskirjaksi hyväksytyt tutkimus on peruslähdekohdiltaan kiinnostava ja kysymyksenasettelultaan itsenäinen ja otteeltaan omintakeinen. Sivumäärältään suppeahkon työn takana on kunnioitusta herättävän mittava, runsaan kahdenkymmenen vuoden työläs projekti, johon sisältyy kenttätöitä niin Vienassa kuin Suomen puolella Kemissä, Ruotsissakin, lukuisia tapaamisia ja haastatteluja kahden pääinformantin kanssa, laajan käsikirjoitusaineiston ja painetun kirjallisuuden kriittistä lukua, muistomerkkien ja muiden kohteiden jäljittämistä ja valokuvaamista.

Tutkimus, vai sanoisinko jo *tiedeteko*, on loogisesti jäsenetty, teknisesti viimeistelty ja kohtuullisen sujuvasti kirjoitettu, haastattelukatkelmilla elävöitetty. Lukijan työtä helpottavaa nimi- ja asanahakemistoa olisin kuitenkin kaivannut; myös englanninkielinen tiivistelmä saisi kansainvälistä yleisöä ajatellen olla laajempi. Tutkimus olisi vaatinut ainakin muistomerkkeihin johtaneiden taidekojen käsittelyn olennaista syventämistä ja vastapainoksi katsauksenomaisen Vienan-historian tiivistämistä. Tämänkaltaisille huomautuksille jää sijaa, kehittämismahdollisuuksia voi osoittaa ja ratkaisuja kyseenalaistaa, mutta itsenäinen tutkija on valintansa tehnyt ja ne tavallaan perustellut. Siihen on tyytyminen.

Lähteet

- Haveri, Minna (2010). *Nykykansantaide*. Aalto-yliopisto/ Taideteollisen korkeakoulun julkaisusarja A 102, Maaheikki, Helsinki.
- Malkavaara, Jarmo (1989). ”Kauneus” ja ”mahti”. *Taidejärjestelmän ja poliittis-bullinnollisen ohjausjärjestelmän välisten suhteiden taidekeskeistä tarkastelua*. Taiteen keskuustoimikunnan julkaisuja 4. Valtion painatuskeskus/Taiteen keskuustoimikunta, Helsinki.
- Naukkarinen, Ossi (2009). Esteettisen jalanjäljen käsitteestä. *Luonnon Tutkija* 113:5, 180–183.
- Naukkarinen, Ossi (2008). Maailma paremmaksi – tyylillä. Teoksessa Portin, Anja (toim.) *Kaikesta jää jälki – puheen- vuoroja ympäristöä säästävästä valinnoista*. Avain, Helsinki, 250–275.
- Pentikäinen, Juha (1971). *Marina Takalon uskonto. Uskontoantropologinen tutkimus*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Pentikäinen, Juha (2010). *Marina Takalo. Runolaulaja ja näkijä*. 2. uusittu painos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.